

JAN HELLER

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

*Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu*

 VERBUM

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

edice religio

▣▣ VERBUM

STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ

*Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu*

Jan Heller

▣▣ VERBUM

Jan Heller
STAROVĚKÁ NÁBOŽENSTVÍ
Náboženské systémy starého Egypta,
Mezopotámie a Kenaanu

Copyright © Jan Heller, dědicové 2010
VERBUM Publishing 2010

Vydalo nakladatelství VERBUM Publishing s.r.o.
V Hajnovkách 560, 277 11 Neratovice
www.verbum.cz

ISBN 978-80-903920-2-1

OBSAH

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	11
§ 2 Geografický přehled	17
§ 3 Historický přehled	23
§ 4 Panteon	31
§ 5 Kult	75
§ 6 Etika	87
§ 7 Literatura a mytologie	95
Bibliografie ke starému Egyptu	105

MEZOPOTAMSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	113
§ 2 Geografický přehled	125
§ 3 Historický přehled	129
§ 4 Panteon	147
§ 5 Kult	175
§ 6 Etika	213
§ 7 Literatura a mytologie	221
Bibliografie ke staré Mezopotámii	247

KENAANSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

§ 1 Stručné dějiny oboru	257
§ 2 Geografický přehled	267
§ 3 Historický přehled	275
§ 4 Panteon	287
§ 5 Kult	339
§ 6 Etika	353
§ 7 Literatura a mytologie	361
Bibliografie ke starému Kenaanu	379

Rejstřík v abecedním pořadí	389
-----------------------------	-----

ÚVOD

Věda o náboženství čili religionistika je na bohosloveckých fakultách pěstována především ze dvou důvodů. 1. Buď má dodat informace o živých náboženstvích, s nimiž se křesťané setkávali v misijních oblastech a s nimiž se nyní pokoušejí o rozhovor. Tento účel splňuje do značné míry skriptum „Teologie a náboženství“, zavedené na Komenského bohoslovecké fakultě jako učebnice od r. 1963, zabývající se hinduismem, buddhismem a islámem. 2. Druhý důvod je rovněž nasnadě: bible je v podstatě výsledkem a záznamem přehodnocujícího vnitřního zápasu s tehdejšími náboženskými představami a soustavami, a proto je k jejímu hlubšímu pochopení nutno znát to, s čím se vyrovnává. Podat takový přehledný souhrn je hlavním cílem této práce.

Jde při tom především o náboženství, která ovlivnila Starý zákon, protože Nový zákon, byť psán řecky, je mnohem podstatněji určen starozákonním myšlením nežli soudobým helénismem. Pro Starý zákon pak jsou důležité především tři značně svěbytné oblasti: Egypt, Mezopotámie a předizraelský Kanaan včetně Fénicie. Ostatní náboženské okruhy jsou méně významné a mnohé jejich představy jsou buď obdobné nebo přímo odvozené ze zmíněných tří hlavních kulturních i náboženských oblastí starého Orientu. Proto se zde soustředím jen na tyto tři oblasti a aby byla látka co nejprehledněji uspořádána a čtenáři se umožnilo snadné vzájemné srovnání, probereme všechna tři náboženství podle stejné osnovy: 1. Stručné dějiny oboru, 2. Geografický přehled, 3. Historický přehled, 4. Panteon, 5. Kult, 6. Etika, 7. Literatura a mytologie.

Obeznamenat se s uceleným obrazem náboženského života i myšlení hlavních sousedů a odpůrců Izraele je závažné proto, že do duchovních zápasů starověku, které jsou tak důležité pro vznik i ráz bible, je možno vniknout jen konfrontací celých struktur a jejich specifické povahy a nikoli pouhým srovnáváním jednotlivostí a podrobností bez zřetele na souvislosti, v nichž stojí které těmto detailům dávají správný smysl.

Závěrem bych rád poděkoval PhDr. Miladě Vilímkové, která laskavě prošla první část /Egypt/, prof. dr. Luboru Matoušovi, který přečetl druhou část /Mezopotámie/ a poskytl mi cenné připomínky pro konečnou redakci textu, a vikářce Marii Matzenauerové-Linnemannové, která se ujala pracné přípravy rejstříků.

V Praze, v březnu 1976

Jan Heller

králů této dynastie nastává obrat: Asi kolem r. 2350 se dostává do popředí bůh Usirev /Osiris/, vegetativní bůh z východní delty, dárce života popřebenému zrnů a tím dárce úrody a nového života vůbec. Mýtus o jeho smrti byl nejprve vztažen na krále a mrtvý král ztotožněn s Usirem; v pozdějších dobách /zvl. v Nové říši a na jejím sklonku/ byl vztažen na člověka vůbec, takže Usirev = nebožtík.

VI. dynastie /2325-?/: Faraónové Teti, Veserkare, Pjopej I. (=Pepi = Phiops), Mernere /Merenre/, Pjopej II. a další, celkem sedm králů. Bývá považována za poslední dynastii Staré říše.

Exkurs: Do časů V. a VI. dynastie patří „Pyramidové texty“ či „Texty z pyramid“, psané na stěnách chodeb a síní v pyramidách Venise /Unase/, Tetia, Pjopeje, Marirea, Mernerea a Pjopeje II. Za Pjopeje II. se začíná říše rozpadat, moc ústřední vlády slábně. Přesto se ještě dvěma nástupcům z VI. dynastie /jsou to Merenre Zefemsah a Nejtakret/ i několika králům z VII. a VIII. dynastie daří zachovávat alespoň jakous takous jednotu říše. Po smrti posledního krále VIII. dynastie se říše rozpadá.

D. PRVNÍ MEZIDOBÍ (2133-1991) IX. – XI. dynastie

Tato doba úpadku zahrnuje IX. a X. dynastii. Na severu říše vládne dynastie, pocházející z Herakleopole čili Nej-Nejsvetu ve dvanáctém kraji jižně od fajjumských jezer. Proto se tato doba někdy nazývá dobou herakleopolskou. – Severní oblast řízená herakleopolskou dynastií je v kulturním i náboženském smyslu posledním zbytkem Staré říše.

Myšlenkově se v této době do popředí dostává otázka viny a smíření, a to jak v dějinách, tak v životě jednotlivce. Objevuje se do té doby sotva představitelný názor, že etickým normám je podroben i král. V souvislosti s tím se rozvíjí dále představa posmrtného soudu v Usirově říši. Literární památkou této doby jsou „Nápisy z rakví“ /viz § 7/. Vznikly tím, že oblastní vládcové napodobují faraóny. Nemají však prostředky na stavbu pyramid či nákladných hrobek po způsobu dřívějších faraónů a na to, aby se nápisy tesaly do stěn uvnitř hrobky. Proto si podobné nápisy dávají zpravidla psát na stěny dřevěných rakví. Tento zvyk se pak dále napodobuje,

až vzniká celá literatura tohoto druhu, podstatně rozsáhlejší nežli texty z pyramid.

Na jihu zatím vládne dynastie, počítaná jako XI. /2133-1991/. Patří do ní faraónové Antef /Enjotef/ a Mentuhotep. Sídlním městem jsou tu Théby čili Veset. Kulturně je sice tato oblast na nižší úrovni nežli sever, ale výbojem na sever opět sjednocuje říši a tím končí prvé mezidobí. Počítá se do něho 32 králů dynastie VII. až X. a 12 králů dynastie XI.

Nábožensky je doba XI. dynastie významná tím, že z Théb, původního sídla obnovitelů jednoty říše, se šíří úcta k bohu Amonovi. Tento bůh, ve Staré říši neznámý, se později v Nové říši stává hlavním říšským bohem a jeho velekněží jsou protihráči i samých faraónů /srov. reforma Echnatona!/.

E. STŘEDNÍ ŘÍŠE (1991-1777) XII. dynastie

XII. dynastie má osm králů. Jsou to Amenemhet I., Senvosret /Sesotris/ I., Amenemhet II., Senvosret II., Senvosret III., Amenemhet III., Amenemhet IV., Sebeknefrure. Vnitropolitcky se vyznačuje doba Střední říše především snahou o obnovu poměrů Staré říše. Vzorem je doba III. – VI. dynastie. Na venek je to doba výbojů na jihu do Nubie i na sever do Palestiny, které se na dlouhou dobu dostávají pod egyptský vliv.

F. DRUHÉ MEZIDOBÍ (1777-1562) XIII. – XVII. dynastie

XIII. dynastie /1777-1661/: Řada králů se rychle střídá na trůnu, ale jejich moc upadá, jednota říše je opět jen teoretická.

V deltě se dokonce dostává k moci zvláštní dynastie, označovaná jako XIV., zvaná podle místa původu dynastií z Chois /hlavní město šestého kraje Dolního Egypta v severozápadní deltě/. Postupující rozklad říše umožňuje vpád Hyksů.

Ti zakládají XV. dynastii /1660-1562/. Jejich jméno je odvozeno z egyptského výrazu, který v překladu znamená „Vládci cizích zemí“. Přišli ze severu, jsou asijského původu, ale přesnější údaje nemáme, není jisté,

kdo byli a odkud přišli. Nábožensky počíná do Egypta vnikat kult Baala, kterého Hyksové či tehdejší lidé vůbec ztotožňují s egyptským bohem Sutechem. Tak se za Hyksů stává Sutech říšským bohem. Ale Hyksové se brzy poegyptšují a mizí.

XVI. a XVII. dynastie /1660-1562/ jsou obě současné s dynastií Hyksů. Počítají se do nich vládcové v Thébách, vazalové Hyksů. Poslední z nich Kamose bojuje proti vládci Hyksů Apophisovi, vítězí na něm a tím panství Hyksů v Egyptě končí. Nábožensky interpretováno thébský Amon vítězí nad bohem Hyksů Sutechem, který se od této doby stává stále víc ztělesněním zla a chaosu.

G. NOVÁ ŘÍŠE (1562-1085) XVIII. – XX. dynastie

XVIII. dynastie je z nejslavnějších. Patří do ní faraónové Ahmose, Amenhotep I., Thutmose I. a II., královna Hatšepsovet, Thutmose III., Amenhotep II., Thutmose IV., Amenhotep III., Amenhotep IV. /Echnaton 1373-1357/, Tutanchamon, Eje. Je to doba velkého politického i kulturního rozkvětu, o které jsme také poměrně dobře informováni. Politicky jsou významní hlavně faraónové z počátku dynastie. Ahmose definitivně vyhání Hyksy a proniká až do Sýrie, jeho nástupci až po Amenhotepa II. ve výbojích pokračují. – Od Thutmose IV. se těžiště dění přesunuje z výbojů vnějších do zápasů vnitřních. Tvrdý zápas o moc mezi faraóny a stále se zmáhajícím Amonovým kněžstvem je politickým pozadím Echnatonovy reformy, která končí nezdarem. Nový bůh se v lidu neujal a neúspěchy navenek /především pronikání Chetitů/ bylo považováno za trest znevážených bohů. Echnatonovi nástupci /zvl. Tutanchamon, jehož hrob nám poskytl skvělé poklady i důležité informace/ se vracejí zpět k víře Amonově a celý zápas končí pádem dynastie.

XIX. dynastie /1307-1200/: Zakladatelem je generál Haremheb, který se zmocňuje pučem vlády a odstraňuje poslední zbytky Echnatonovy reformy. Po něm Ramses I., Seti I., Ramses II., Merneptah /v jeho pohřebním chrámu v Thébách byla nalezena známá stéla, na níž je poprvé zmíněn Izrael; pochází asi z let 1220, Merneptah vládl 1234-1225/,

Amenmesse, Siptah, Seti II. – Z těchto vládců je nejvýznamnější Ramses II., který vládl 67 let.

XX. dynastie /1200-1085/: Faraónové Setnacht, Ramses III.-XI. Podle tohoto jména se tato doba nazývá také dobou Ramesovců. Na konci XX. dynastie se Horní Egypt stává „vlastnictvím Amonovým“, vzniká jakýsi náboženský stát ve státě, postupuje teokratizace. Politicky se Egypt v době XIX. a XX. dynastie vyčerpává obranou proti útokům Chetitů a „Mořských národů“, které se dostaly ve Středoziemí do pohybu, i Libyjcům. Egyptu schází železo na zbraně, jehož hlavní naleziště byla na severu, Egyptu nedostupném. Jako osudné pro další vývoj se projevuje i odstranění až i vyhlazení zdatného úřednictva na konci XVIII. dynastie. I nábožensky nastává úpadek: Sebeuzavření do stále více tuhnoucího tradicionalismu, obranná křeč proti sílícím cizím vlivům vede do legalizující či až magizující religiozity. Konají se ovšem pokusy o syntézu dosavadních náboženských tradic pomocí spekulativního ztotožňování božstev, ale ani odtud obnova nepřichází.

H. POZDNÍ DOBA (1085-525) XXI. – XXVI. dynastie

XXI. dynastie /1085-950/ se týká vlastně jen Dolního Egypta. Ve východní deltě v Tanis /19. kraj/ vládnou králové, jejich moc však nedosahuje do Horního Egypta, kde vládnou samostatně velekněží Amonovi.

XXII. dynastie /950-730/ se nazývá libyjská podle zakladatele, původně vůdce libyjských žoldnéřů /srovnej pozdní Řím, kde císaře dosazovali praetoriáni!/. Patří sem Šešonk I. až V. /z nich Šešonk I. asi v r. 926 táhl do Palestiny a vyloupil jeruzalémský chrámový poklad – 1Kr 14,25/, Osorkon I. až IV., Takeloth I. až II. Místo velekněze v Thébách obsazují tito králové princem z dynastie, ale dbají, aby tam nevznikala dynastie samostatná.

XXIII., XXIV. a XXV. dynastie se částečně překrývají. XXIII. /817?-715/ vzniká ještě v době vlády předchozí libyjské XXII. dynastie tím, že asi kolem r. 817 nastává rozpad ústřední vlády do malých knížectví s libyjským vedením. Proti nim pak stojí jižní část říše, ovládaná Amonovým

kněžstvem – XXIV. dynastie /720-715/ má sídlo v deltě v městě Sais jako později dynastie XXVI., zvaná saiská. Bylo to hlavní město 5. dolnoegyptského kraje. Faraó: Bochoris.

XXV. dynastie /751-656/ se nazývá nubijská. Vznikla protiútokem nubijských vládců proti Faraónovi Tefnachte ze saiské dynastie. XXV. dynastie se také někdy nazývá etiopská. Faraónové: Pianchi, Šabaka, Šabataka, Taharka, Tanutamon /Tanutamanu/. O Taharkovi či Tirhakovi se zmiňuje i Starý zákon /2Kr 19,9; Iz 37,9/ jako o králi Kušitů čili po kralicku „Mouřenínském“.

XXVI. dynastie /730-525/ zvaná saiská. /Viz XXIV. dynastie/ jejím zakladatelem je Tefnachte /730-720/, původně vládce města Sais v deltě. Vláda králů saiské dynastie byla přerušena dvěma asyrskými vpády. Poprvé vtrhl do Egypta Assarhadon a dobyl Dolní Egypt na nubijském Taharkovi. Podruhé přitáhl v r. 663 Assurbanipal, dostal se až na jih do Théb, které vyplenil, a sesadil při tom posledního krále XXV. dynastie Tanutamona. Na jeho místo dosadil Psammeticha, vládce v Sais, který měl být Assurbanipalovým vazalem. Psammetich se však osamostatnil, a tak se někdy počítá vláda saiské dynastie až od nastoupení Psammetichova r. 663. Psammetich I. vládl 663-609; Necho /609-594/, známý ze Starého zákona, zasáhl do událostí kolem pádu Judského království /2Kr 23,29-35; Jr 46,2/; Psammetich II. /594-588/; Hofra /Apries 588-568/, Ahmose /Amasis 568-525/, Psammetich III. /525/.

I. POD CIZÍ NADVLÁDOU (525 – středověk)

525 dobyl Egypt perský král Kambyzes a připojil jej ke své říši. Po něm vládli Dareios I., Xerxes, Artaxerxes, Dareios II. Mezitím vznikaly v Egyptě stále znovu vzpoury, zvláště v deltě, které však byly potlačeny. Náboženství se v této době stává osobnější, klade se větší důraz na etiku, roste vědomí vzdálenosti mezi bohy a lidmi.

XXVII. dynastie /525-404/ jsou vládcové peršití

XXVIII. dynastie /404-398 jediný vládce Amyrtaios/.

XXIX. dynastie /398-378 čtyři vládcí/.

XXX. dynastie /378-341 tři vládci/.

XXXI. dynastie /341-332/ jsou zase králové perští.

332 dobyl Egypt Alexander.

305-30 vládli v Egyptě Ptolemaiovci, celkem čtrnáct vládců.

30 př. Kr. se Egypta zmocnili Římané, pak byl součástí Římské říše, později Východořímské až do vpádu muslimů.

638 ovládli Egypt Arabové. Od té doby zůstal trvale v rukou muslimů.

Závěrečná poznámka: Datování egyptské historie, zvláště Staré a Střední říše, bylo předmětem mnoha odborných sporů a dodnes není zcela jednotné. Užil jsem chronologie Helckovy z mytologického slovníku, jehož stať „Geschichtlicher Überblick“ /str. 315-319/ jsem doplnil podle některých dalších pramenů.

4

EGYPTSKÉ NÁBOŽENSTVÍ

PANTEON

A. POVAHA BOHŮ

1. POJEM BOŽSTVÍ (NETER/ A KRÁSY /NEFERU)

Egyptské slovo „**bûh**“ zní *neṯer*. Psalo se hieroglyfem, zpodobňujícím stožár s praporem /podobně jako P/. Takové stožáry s prapory stávaly před chrámy; asi vyznačovaly posvátný okrsek či posvátné místo vůbec, a pak se staly symbolem božství.

Etymologie slova *nṯr* se vykládá různě. W. von Bissing spojuje toto slovo s výrazem „*natron*“ /natrium-sodík/ soda, starověký čisticí i prací prostředek /i v bibli/. Čistota měla v egyptském kultu velký význam; nad vchodem do chrámů býval nápis „Každý, kdo vchází, musí být čistý“. Pak by *nṯr* bylo asi tolik co „**Čistý**“ či ten, který sídlí na čistých místech.

Ale je i jiná možnost: V některých textech z pyramid výraz *nṯr* střídá výraz *nh* – život či duše, a také výraz *šhm* – síla. Z toho lze usoudit, že výraz *nṯr* označoval bytost, která vlastnila sama ze sebe stvořitelenskou moc, což bylo v Egyptě pro božstvo příznačné.

Slůvko *neṯer* však bylo také někdy spojováno se semitským výrazem *nešer*, označujícím orla /orlici/ nebo vůbec dravého ptáka /tak S. Daněk/. Jeho obraz byl v hieroglyfickém písmu determinativem boha. Z Egypta

pak víme, že Hor v podobě sokola byl hlavním bohem na počátku egyptských dějin a i později bohem velmi významným. I ve Starém zákoně nešer – orel běžně symbolizuje boha.

Egyptští bozi mají **krásu** či **dobrotu** – nefer. Kořen nfr – dobrý, krásný /sr. řecké kalos!/. Nfr však neoznačuje jen dobro etické a krásno estetické, nýbrž i dobro „kosmické“, dobrý řád, který umožňuje život /sr. § 6b – bohyni Maat – „Pravdu“, „Řád“ a hebrejský výraz sedek, - „Spravedlnost“, někdy též hypostazovaný jako samostatné božstvo/. Pro význam pojmu neferu jsou příznačné texty z hrobů. Na podsvětním soudu říká nebožtík buď „Mluvil jsem dobré“ nebo „Mluvil jsem pravdu, usiloval jsem o spravedlnost“. Dobro je tedy blízké pravdě a spravedlnosti. Ale nfr může označovat i mládí či mládež, která se vyznačuje životní silou, nedotčenou vitalitou. Nefer-Tem je mladý právě vycházející sluneční bůh. Výraz nefer se později stal i přízviskem Usira jako dárce života.

2. RYSY – ASTRÁLNÍ, ANTROPOMORFNÍ A TERIOMORFNÍ

a) **Astrální:** Stejně jako ve staré Mezopotámii je i v Egyptě řada bohů totožná s nebeskými tělesy. Bohové vycházejí na východě, putují po nebi, a to především v lodích, které byly na Nilu nejběžnějším dopravním prostředkem; zapadají na západě a putují podzemní říší- duatem, odkud opět na východě vycházejí. Egyptský obraz světa měl tedy tyto hlavní součásti: nebe – země – duat – vody a hory.

Duat, později zvaný dat, si Egyptané představovali jako říši tmy v hloubi země. Je zachován spis „O pouti duatem“, kde se líčí, jak to tam vyhlíží. Vzpomeňme zde na jiné popisy podsvětí, ať mezopotámské /báje o Ištarině cestě do podsvětí nebo epos o Gilgamešovi/ nebo řecké /u Homéra sestup Odysseův či cesta Orfeova/ nebo římské /Aeneas/ či středověké /Dante/. Je pozoruhodné, že bible žádný popis podsvětí neobsahuje; je tedy střízlivější nežli většina soudobé literatury. Duat je „zcela hluboko, zcela temný a zcela nekonečný“. Duat může být zosobněn a osloven jako „matka mrtvých“ /slůvko duat je v egyptštině ženského rodu/. Vycházení bohů z duatu mělo jistě vliv na představu o jejich nesmrtelnosti – říše podsvětí je nepohlčuje.

Ve srovnání s náboženstvím mezopotámským jsou však zde některé **rozdíly**: Egyptské náboženství je soustředěno na sluneční kult, slunečních bohů je celá řada, kdežto měsíčních je málo a jsou méně významní /Thovt, Choncev, Iah/. V Mezopotámii je sluneční bůh Šamaš synem boha měsíce Sina a má v panteonu poměrně podřadnou roli. Také v kultu hvězd je rozdíl: V Egyptě jsou podružné, jakýsi význam mají jen Sirius a Orion, kdežto v Mezopotámii velmi významné. S tím souvisí i to, že se v Egyptě méně rozvinula astronomie a že Egypt nezná pověstný mezopotámský „astrální fatalismus“ – astrologii, pokud tam ovšem nebyla v pozdější době zanesena z ciziny.

b) **Antropomorfní rysy** u egyptských bohů zřetelně převládají, i když řada bohů bývala zpodobňována se zvířecími hlavami. Bozi však mají i potom lidská těla a s nimi i lidské touhy a způsoby, žijí „lidské“ příběhy /viz § 7 mytologie/. Někteří pak jsou zobrazováni jen v lidské podobě /hlavně Ptah a Amon/.

Spojení rysů astrálních a antropomorfních bylo už ve starém Egyptě předmětem různých spekulativních výkladů: Podle jednoho názoru je bůh na nebi pasivní hvězdou, v duatu aktivním antropomorfním bohem. Jiný názor říkal, že bůh v duatu a hvězda na nebi jsou dvě částky boha, které se spojují, když nebeské těleso sestupuje do duatu. Vyskytoval se i názor, připomínající nauku řeckého Euhemera, že bozi byli kdysi lidé; když opustili zemi, stali se hvězdami. Tak se třeba vykládal mýtus o odchodu Reově do nebe. Samozřejmě připomíná řeckořímskou apoteozu heroů a císařů.

c) **Teriomorfní** /čili zoomorfní – zvířecí/ **rysy** jsou ve starém Orientě egyptskou specialitou – jinde se vyskytují jen v malé míře /např. Baal – býk/. Jde ovšem o zbytky totemismu, který však byl svérázně transponován a integrován do pozdějšího systému. Zvířata nejsou bohy, nýbrž některé zvířecí druhy je symbolizují, tedy vyjadřují buď vlastnosti, rysy, či naznačují kompetenční oblast /např. Sobek – krokodýl – voda/ příslušného boha. Zvířecí druh je tomuto bohu ovšem zasvěcen, ale jen

některá zvířata, chovaná v chrámě /býk Hapi – Apis, berani, kočky atd./, jsou přímo posvátná a bývala i mumifikována. Některá z těchto zvířat, zvláště známý Apis, byla vybírána podle přísných kritérií, obsluhována i pohřbívána jako „zjevení“ boha. Snad v teriomorfních rysech bohů přežívá i něco z povědomí vztahu mezi člověkem a zvířetem, významného především na počátku lidské civilizace.

Vedle podoby lidské a zvířecí se vzácněji jako symboly některých rysů vyskytují i **rostliny**. Za zmínku stojí především planý **fikovník** /sykomora/, spojovaný s bohyněmi Nut a Hathor. Většina dřevěných rakví, která se nám zachovala, je z jeho dřeva. **Lotos**, posvátný i v jiných náboženstvích /zvláště v Indii/, má význam v kosmogonickém mýtu: Vyrostl z bahnitého prachaosu a z jeho otevřeného květu vyšlo slunce – první bůh. Proto byl lotos spojován s vycházejícím sluncem. Ze zeleniny měla náboženský význam především **locika**, symbol plodnosti, rostlina boha Mina. Locika má také význam v báji o boji mezi Horem a Sutechem /viz § 7c/. Byla podobná našemu hlávkovému salátu.

Také některé posvátné **předměty** – pravděpodobně zbytky fetišismu – se staly emblémy bohů. Tak **štit** symbolizoval bohyni Neit, sluneční **ko-touč** behdetského Hora a později Atona, **fallos** byl znakem Mina a **sloup**, zvaný Zed, se stal znamením Usirovým.

B. MÍSTNÍ PANTEONY

Přes všecku snahu badatelů se dosud nepodařilo utřídit složitý egyptský panteon do jednotného systému. Obtíže tu působí vývoj egyptského náboženství, i to, že významná náboženská střediska měla své vlastní systémy. Probereme proto nejdůležitější místní systémy a shrneme to, co z panteonu zbývá.

1. ON – HELIOPOLIS

Toto nejvýznamnější náboženské středisko starého Egypta leží ve 13. kraji v jihovýchodní části delty. Bylo odedávna hlavním střediskem **slunečního kultu**, především pak boha Atuma. Protože sluneční kult

měl v egyptském náboženství ústřední význam, stálo toto město nábožensky v popředí, i když nebylo nikdy hlavním městem říše. Onská teologie byla v Nové říši alespoň teoreticky protiváhou nenasytných nábožensko-mocenských nároků vesetského Amona, a tak pravděpodobně i jakýmsi ideovým pozadím reformy – či spíše náboženské revoluce – Echnatonovy.

Promyšlená onská teologie přiřadila k Atumovi – prazploditeli další čtyři božské dvojice, totiž Šova a Tefnut, Geba a Nut, Usira a Eset, Sutecha a Nebthet. Tím vznikla proslulá onská **Devítice**. Devítka jako posvátné číslo je umocněná, zesílená trojka. Do trojic pak se řadili bozi odedávna. Z Onu se pojem Devítice či devatera bohů rozšířil i jinam, takže později označoval skupinu místních bohů bez ohledu na jejich počet.

Mezi bohy onské Devítice patří nejvýznamnější jména egyptského panteonu, která neztratila svůj význam ani po pádu egyptské samostatnosti a byla dobře známa i v Římské říši /zvláště Usirev – Osiris a Eset – Isis/. Někteří bozi onské Devítice postupem doby splynuli s bohy jiných jmen a z jiných míst, ale téhož typu. Především jde o řadu bohů slunečních, kteří byli často navzájem ztotožňováni a všichni našli v onském slunečním kultu domovské právo. Probereme si je zde proto souborně, i když někteří z nich do Onu přišli až dodatečně.

Nejstarším slunečním bohem Egypta je **HOR** – „ten, který je nahoře“ či „vzdálený“, zobrazený v podobě sokola. V dávné době si ho představovali jako obrovitého ptáka, který se rozepjal nad zemí /nad Egyptem/, takže jeho křídla tvoří nebe. Jimi se dotýká země na severu a na jihu a tím svou zemi chrání před vpádem chaosu, rozkládajícím se za hranicemi Egypta. Slunce a měsíc se považovaly za jeho oči. Už v prehistorické době byl ztotožněn s králem a též se sluncem. Uctíván byl tehdy především na hraničních bodech Egypta, kde byla jeho ochrana zvláště potřebná i účinná, tehdy v městech Nechen čili Hierakonpolis na jihu /3. kraj hornoegyptský/ a v Buto na severu /6. kraj dolnoegyptský/, kde vytlačil jiné starší božstvo, uctívané však také v podobě dravého ptáka. Později byl začleněn do mytologie jako syn a dědic Usirův a protivník Sutechův, s nímž vede boj o nástupnictví a trůn bohů /viz § 7c/. Osoby mýtu ztělesňují králové: předchůdce na trůně, tedy zeměfělý farao – otec je

Usirev, živý farao, jeho nástupce je Hor a jeho odpůrci a nepřátelé ztělesňují Sutecha.

Nejběžnější jméno slunečního boha je **RE**, stará výslovnost rí 'a - slunce. Byl zobrazován také se sokolí hlavou podobně jako Hor. Mýtus vypráví, že denně jezdí po obloze v bárce: podle některých pramenů má bárky dvě, jednu ranní pro cestu po nebi ve dne a jednu večerní pro cestu duatem v noci, kam při své noční plavbě vnáší alespoň přechodně světlo a řád. V bárce jej doprovázejí další bozi: Thovt – bůh písař s ibisí hlavou, Hu – zosobněný výrok, a Sia – zosobněná znalost, a konečně Maat – pravda, která je Reovou dcerou. Také je doložena jiná představa, že bohyně nebes Nut jej večer na západě polyká a ráno na východě rodí.

Od Chefrea /IV. dynastie/ se králové označují jako „syn Reův“, od V. dynastie je Re bohem státním, v tom vystřídal staršího Hora. Stává se králem bohů, nejvyšším bohem panteonu, ale nevládne aktivně, jeví se spíše jako „deus otiosus“ podobně jako kenaanský El a mezopotamský Anu. Ale i z funkce vladaře panteonu je v pozdějších spekulacích nenápadně sesazován tím způsobem, že je nenápadně ztotožňován s jinými bohy /viz složená jména Sobek-Re, Chnum-Re a zvláště Amon-Re/. Složení jmen má vyjádřit, že bůh ztotožňovaný s Re, je bohem nejvyšším, že Re je jen jiné jméno, titul tohoto boha.

Dalším názvem slunečního boha je **HARACHTE** – „Hor, /sídlící na/ horizontu“. To je označení ranního slunce, které vychází na východní poušti. Tímto jménem bylo slunce ráno pozdravováno.

Další název slunce je **CHEPRER**. Toto jméno bylo odedávna spojováno se stejně znějícím názvem pro skarabea – brouka chrobáka a vykládáno jako „ten, který vzniká sám ze sebe“. Egypťané byli totiž přesvědčeni, že některá zvířata jako brouci či žáby vznikají v bahně samoplozením. To jim připomínalo vznik bohů z prachaosu, a proto tato zvířata považovali za posvátná, božská. Chrobák, valící svou kuličku, jim zpodobňoval cestu slunce po nebi. I Cheprer byl ztotožněn s Re a podobně jako Harachte uctíván především jako ranní slunce.

Nejpůvodnější název slunce v onském kultu byl **ATUM** - /egyptsky 'Itm/ „Nejsoucí“ – kdysi, tedy vzniklý sám ze sebe. Snad to bylo původně

božstvo chtonické, protože byl spojován s prapahorkem vynořivším se na počátku jsoucná z bahna – chaosu. Tento pahorek zvaný Benben /ze slovesa vbn – vynořiti se/ zobrazovaly jehlancové špičky obelisků i pyramidy. Od IV. dynastie byl Atum ztotožněn s Re. Jméno Atum bylo vykládáno ze slova tm – dokonati, dokončiti, a proto se Atum stal označením večerního slunce. Sluneční božstvo o sobě říká: „Jsem Cheprer ráno, Re v zenitu a Atum zvečera.

Podle onské teologie je Atum prvý z bohů, který se vynořil z prachaosu a samojediný zplodil prvý božský pár – Šova a Tefnut. **ŠOV** /někdy čten Šu/ znamená „prázdnost“ a je bohem vzduchu. Později byl vykládán jako „život“ /pohyb vzduchu – dech je hlavní znak života, srovnej hebrejský výraz nešama v Gen. 2,7/. Když byl Atum ztotožněn s Re, stal se Šov bratrem krále a ochráncem Reovy bárky před drakem Apopisem. V Leontopoli v deltě byl ctěn v podobě lva a jeho družka Tefnut v podobě lvice, ale častěji byl zpodobňován v lidské podobě s perem na hlavě. V nové říši byl ztotožňován s Chonsem a někdy přímo s Amonem, který měl též jako emblém pero a byl též považován za boha vzduchu a dárce života. Amun se pak nazýval „Duše Šova“ /ba-Šov/. Družkou Šova je bohyně **TEFNUT**, původně „vlhkost“, později zosobnění řádu /srovnej Maat!/. Kromě Leontopole byla uctívána i ve městě Buto /6. kraj dolnoegyptský/ v podobě plameňáka. V mytologii hraje roli v báji o oku Reově.

Šov a Tefnut zplodili další dvojici Geba a Nut. **GEB** je země, v egyptských náboženstvích výjimečně pojímaná jako muž. Ve všech ostatních mytologiích, kde nebe a země tvoří božský pár, je nebe muž a země žena. To zřejmě souvisí s tím, že země jako žena rodí úrodu, ovšem jen je-li zavlažována deštěm čili oplodňována svým manželem – nebem. V Egyptě však vlaha nepřichází shůry, nýbrž naopak zdůli. Máme doloženou starou představu, že Nil vytéká z podsvětí. Naopak na nebi se objevují, čili rodí slunce, měsíc i hvězdy. Proto je v Egyptě nebe žena. Ze země – Geba pochází vše živé, do něho odcházejí mrtví. Geb je pohlcuje. Král jako vládce země je Urbův dědic. Zpodobňován je Geb jako člověk, nejčastěji s dolnoegyptskou korunou na hlavě. O jeho kultu mimo On nemáme doklady. Gebovou družkou je **NUT** – nebe. Podle onské báje ležela na Gebovi

tak těsně, že tím drtila všechny děti, které se z tohoto spojení rodily. Její rozhněvaný otec Šov ji proto zvedl a tím vznikl svět. Podle jiného pojetí se Šov rozhněval proto, že Nut své děti – hvězdy – polykala, takže nebyly viditelné. To má ohlas v kultu mrtvých. Mrtvý chce žít jako hvězda na nebi. Aby jej Nut porodila jako hvězdu, maluje se obraz Nut – klenoucí se v oblouku nad Gebem – zemí do nitra rakve, ba hrob sám se označuje jako Nut, aby byl tímto názvem s ní ztotožněn. Tím je mrtvý v lůnu Nut a vše je připraveno k tomu, aby jej Nut porodila jako hvězdu.

Šov a Tefnut jsou rodiče dvou dalších božských dvojic, a to Usira a Esety a Sutecha a Nebthety. Jejich příběhy tvoří jádro egyptské mytologie a zvláště prvá dvojice byla až do pozdní doby nejpopulárnější božský pár celého egyptského panteonu.

USIREV /egyptsky psáno Wšjrj, řecky Osiris/ je nejvýznamnější vegetační bůh Egypta. Jeho jméno zatím nebylo uspokojivě vysvětleno, snad není egyptského původu. Nejstarším místem jeho kultu byla východní delta. Zpodobňován byl vždy jen jako člověk. Daleko zastínil jiná egyptská vegetativní božstva, především Mina a Chnuma. Je egyptskou obdobou kenaanského Baala či Adónise, mezopotamského Dumuziho a chetitského Telepinuše. Někteří badatelé se domnívají, že v pozadí všech těchto bohů je prastará báje o božském Pastýři, který zahyne v boji se zvěří a je oplakáván svou milou. Prý jde o typ, rozšířený ve velké části Středomoří. Spíše se však zdá, že vegetativní božstva jsou personifikací plodivých sil přírody, které začal člověk uctívat, když přešel k zemědělskému způsobu života a snažil se magickými obřady rozhojnit plodivou sílu přírody, na níž byl jeho život závislý. Střídání období růstu s obdobím vegetačního klidu bylo vysvětleno tím, že bůh vegetace na čas přestal působit, a to proto, že buď odešel nebo byl přemožen, zabit, uvězněn v podsvětí. Oplakávání vegetativního boha bylo ve všech okruzích velmi závažné, byl to způsob, jak vzdáleného či mrtvého boha přivolat či oživit. Také Usirův mýtus vypráví o tom, že ho zabil /nebo utopil v Nilu/ jeho božský bratr a nepřítel Sutech. Dokonce jej rozsekal na kusy, ale Usirova družka Eset všechny části shledala a spojila a pak s mrtvým Usirem zplodila Hora, otcova mstitele, Sutechova přemोžitele a dědice království. To je ovšem už pozdní, vyzrálá

podoba Usirova mýtu, známá i Řekům a Římanům zásluhou Plutarchova spisu „De Iside et Osiride“ /původně řecky/. Do onského systému byl Usirev zabudován asi od III. dynastie, kde pak zosobňoval úrodnou půdu, zatímco jeho protivník Sutech byl ztělesněním pouště.

Brzo nabyl Usirev zvláštního významu v kultu králů a v kultu mrtvých. Podle mýtu se zabitý Usirev stal králem podsvětí. Mrtvý farao, který musí ovšem kralovat i v podsvětí, byl proto s Usirem ztotožněn. Doklady této představy máme už od VI. dynastie. Mrtvý Usirev ovšem dodává půdě její plodnost. Proto je třeba i mrtvého krále – Usira uchovat jako centrum vyzařování božských plodivých sil, ať už v pyramidě, zpodobňující praprahorek na počátku stvoření, nebo pak ve skvostných hrobkách /viz § 5c/. Jako je mrtvý farao Usirem, tak je jeho nástupcem Horem.

Samozřejmě byl Usirev brzo ztotožňován s různými bohy místních nekropolí; tak v Mennoferu byl spojován se Sokarem, v Abydu s Chontamentim a jinde s jinými, méně známými bohy. V Abydu se z tamního Sirova kultu vyvinuly osiridovské mystérie, kvetoucí v helénistické době. Jejich těžištěm bylo pohřbívání Osirida a jeho návrat do života. Průběh mystérií byl zhruba takový: V průvodu, zvaném „Velké vyjití Osirida“, se vezla jeho socha do staré královské nekropole, kde byla pohřbena do královského hrobu z předdynastické doby. V noci se však jeho socha tajemně ukáže v chrámě, což kvitují zástupy jásotem jako doklad Osiridova oživení. Při mystériích se konala řada dalších úkonů, obdobná syrským vegetativním ritům. Zprávu o tom zachoval zmíněný již Plutarchos v knize „De Iside et Osiride“ /původně PERI ISIDOS KAI OSIRIDOS/.

Manželkou Usirovou je nejznámější egyptská bohyně **ESET** egyptsky 'Is.t, řecky Isis. Její jméno znamená „trůn“, ten je také jejím znakem; obvykle bývá zobrazována s malým trůnem na hlavě. Její kult pochází z delty, snad z oblasti města Isaion, původně Vendet- el Hagar. Ve staré době patřila zřejmě k typu pramatky – všeroditelky, byla ztotožňována s Afroditou a má řadu rysů, podobných mezopotamské Ištar. V samotném Egyptě byla někdy zaměňována s jinou mateřskou bohyní, totiž Hathor. Pak mohla jako Hathor být vyobrazena s hlavou krávy. To se vysvětlovalo bájí, že jednou se Horovi zdařilo přibodnout oštěpem či šípem k zemi

svého nepřítele a strýce Sutecha. Sutech byl zpodobňován jako kopynatec /okapi?/, sedící na zemi s přibodnutými varlaty. Eseta však Sutecha vysvobodila. Za to jí rozhněvaný Hor uťal hlavu. Thovt jí však nasadil hlavu krávy. Tím byla ztotožněna s Hathor. Eset však má významnou roli i v jiných bájích. Tak v mýtu o Esetě a Re se vypráví, jak na králi bohů získala kouzelnou moc tím, že způsobila, aby boha Re uštknul had. Za pomoc si pak na Re vynutila, aby jí prozradil své tajné místo, jímž je možno ho ovládat. Nejvýznamnější roli měla však v báji o boji mezi Horem a Sutechem o trůn, které se budeme podrobněji věnovat v § 7c.

Patří mezi božstva, jejichž kult přežil až do křesťanské doby. Na nejzazším jihu Egypta jí byla až v pozdní době zřízena svatyně v Philae, kterou dal uzavřít teprve císař Justinián. V helénistické a řecké době se Isidin kult šířil v celém Středomoří. Již ve 4. století př. kr. má chrám v Řecku v Pireu; v Římě byl v 1. stol. př. Kr. její kult zakazován, údajně pro nemravnost. Ale Caligula /37-41/ jí zřídil chrám na Martově poli. I když byl její chrám i kult v Římě považován až do Caracally /211-217/ za cizí čili „sacra peregrina“, přece byl jeden z nejoblíbenějších. V Římě se slavivala Isidina mystéria, totožná s mystérii Osiridovými. Slavnosti Isia se konaly 31.10. – 3.11. I v těchto mystériích šlo o život ze smrti: Mystové hledali rozsápaného Osirida a slavili jeho oživení. Tím získávali podíl na budoucím životě. Zasvěcení do mystérií předcházeli očistovací obřady, jakýsi křest, a půst. Pak zasvěcenec podstupoval symbolicky smrt s Osiridem, s nímž se v průběhu dění ztotožňoval. Byly tři stupně zasvěcení, nejvyšší vyznačoval Isidiny kněží. V těžišti kultu je božská trojice: Osiris, Isis a Hor. Isis je „bohorodička“, zobrazovaná stojící s dítětem v náručí, zřetelný předobraz stojící Marie, dokonce podobně jako Marie v tmavomodrém plášti, posetém hvězdami /ještě i Panna Maria Lurdská má modrý plášť!/. Přitom Isis stojí na srpku měsíce, tak jako žena ze Zjev.12,1 a jako častá později zobrazovaná Marie /viz průčelí chrámu Panny Marie Vítězné čili u Jezulátka v Praze na Malé Straně/. Konec Isidina kultu v Římské říši učinil až koncem 4. stol. př. Kr. zákon císaře Theodosia I. proti pohanickým kultům. Nato pak byl v r. 397 vypálen slavný chrám Sarapida a Isidy v Alexandrii.

Další dvojice dětí Geba a Nut je Sutech a Nebthet. **SUTECH** /egyptsky Štḥ, význam jména není jasný/ byl zpodobňován jako kopytnatec, původně asi osel /či okapi?/, později jako bájně zvíře, které je těžko srovnat s nějakým známým zvířecím druhem. Odedávna měl místo v královské ideologii: „Král je ten, na nějž shlíží Hor i Sutech.“ V podvojnosti Egypta se stává Sutech bohem Horního Egypta a Hor Dolního. Hlavním Sutechovým kultickým střediskem byl Enbojet čili řecky Ombos v prvním, nejjižnějším hornoegyptském kraji. Král jakožto Sutech /jakožto nepřítel svých nepřátel/ je „ten z Enbojetu“, kdežto jakožto Hor je „ten z Vendetu“ /čili z Edfu – vzpomeňme, že Vendet v 2. kraji hornoegyptském bylo střediskem kultu Horova/.

Sutech vždy ztělesňoval královskou moc. Stojí na sluneční bárce Reově a přemáhá draka Apopise. Faraο se zjevuje svým nepřátelům jako hněvivý Sutech.

Dosti pravděpodobná je domněnka, že šlo původně o boha nomádů či boha pouště. Tak se mohl stát zemědělcům symbolem pouště, hrůzy a zla. Proto byl ztotožňován s bohem Aš – vysloveně pouštním bohem, pánem Libye a ochráncem oáz. Proto také další středisko Sutechova kultu ležela v místech, která byla konečnými body karavanních cest /Su ve fajjumské oblasti a Oxyrhynchos v 19. kraji/. Divoký osel – stará podoba Sutechova – je ztělesněním pouště i ve Starém zákoně /srov. Gn 16,12 – Jišmael je pere' 'ādām – „osločlověk“/.

Přetvoření podoby Sutechovy v pozdější době snad souvisí s tím, že podoba divokého osla byla egyptským zemědělcům málo známá a ochotný osel platil v Egyptě za symbol bezmocnosti /srov. pokojný Král na oslátku, Za 9,9; Mt 21,5/. Jeho místo v Usirově mýtu ukazuje, že v roli Sutecha viděli Egypťané ilegálního pretendenta trůnu a nepřítel zánovního vládce – Hora. V době druhého mezidobí byl Sutech ztotožněn s Baalem, bohem Hyksů. Snad hrálo roli i to, že Hyksové byli cizinci a přišli ze severu – z pouště. Boj proti Hyksům pak byl bojem proti Sutechovi a tím zase obecně bojem proti cizím tyranům a nakonec proti zlu vůbec.

Sutechova manželka a sestra **NEBTHET** /egyptsky Nb.t-hw.t – hospodyně, hospodářka, řecky Nefthys/ je z celé onské Devítice nejméně

významná. Neznáme místo, kde by byla bývala uctívána. Hraje jen roli v Usirově mýtu. Ačkoli je družkou Sutechovou, přece při hledání, nalezení a oplakávání Usira stojí po boku své sestry Esety. Proto vznikla domněnka, že jde jen o dvojnici Esety podle principu duality, tedy bohyni, vytvořenou dodatečně pro potřeby tohoto mýtu. Jako manželka byla Sutechovi přiřazena asi jen pro symetrii s Usirem a Esetou. Někdy bývá označována jako matka šakalího boha Anupeva, za jehož otce byl nicméně považován Usirev.

Onskou Devítici přesahuje Hor, syn Usirův a Esety, o kterém jsme již mluvili v odstavci o slunečních bozích.

2. CHMUN – HERMÚPOLIS

Staroegyptský Chmunev, koptsky Šmun, arabsky Ešmunem, bylo hlavní město 14. hornoegyptského kraje, zvaného zaječí kraj. Jméno Chmun nesouvisí nijak se jménem známého boha, zvaného Chmun a uctívaného v beraní podobě v Jebu, nýbrž souvisí s číslovkou osm, egyptsky chmune. V tomto městě byl původně uctíván bůh Thovt, božský písař s ibisí hlavou. Do výsledné podoby tamního panteonu však zařazen nebyl, takže se s ním budeme zabývat až v oddílu o bozích teriomorfních. Chmunský panteon má značně spekulativní ráz, jeho bozi – na rozdíl od onských – měli mimo Chmun malý význam. Všichni souviseli s tamním kosmogonickým mýtem. Podle něho vznikl kosmos tak, že se na počátku vynořil z prachaosu prapahorek, zvaný někdy „ostrov plamenů“. Na něm pak je a působí osm bohů, seřazených do čtyř dvojic a tím zároveň do čtyř generací. 1. generace je Nun a Naunet, 2. generace Huh a Hauhet, 3. generace Kuk a Kauket, 4. generace je Niu a Niut či Njaut. Probereme si je nyní postupně.

a) generace **NUN** a **NAUNET** symbolizují praoceán. Božstvo Nun se zmiňuje v některých textech i mimo Chmun, zvláště v báji o odchodu Reově do nebe. Je to bůh poměrně neosobní, nemá ani kult ani chrámy. Jeho manželka Naunet je jen ženský tvar téhož jména, zřejmě výtvar spekulativní. – Kromě Nuna patří mezi bohy vod ještě bohyně **KEBECHE**T, zosobnění očištné sprchy /přelití vodou/, které se považovalo za oživující,